

МОВНА КАРТИНА СВІТУ В КОНТЕКСТІ СУМІЖНИХ НАУКОВИХ ПОНЯТЬ

Мацьків П. В.

Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка

У статті розглянуто змістовий обсяг терміна 'мовна картина світу' та його складників, досліджено особливості взаємодії окресленого поняття в контексті суміжних наукових понять.

Ключові слова: мовна картина світу, концептуальна картина світу, картина світу.

Мацьків П. В. Языковая картина мира в контексте смежных научных понятий. В статье рассмотрен смысловый объем термина 'языковая картина мира' и его составляющих, исследованы особенности взаимодействия очерченного понятия в контексте смежных научных понятий.

Ключевые слова: языковая картина мира, концептуальная картина мира, картина мира.

Matskiy P. V. The language picture of the world in the context of related scientific concepts. The article outlines the content of the term "language picture of the world", the main components of the concept under consideration are singled out, the features of its interaction in the context of related concepts are described.

Key words: language picture of the world, conceptual picture of the world, world picture.

Постановка проблеми та обґрунтування актуальності її розгляду. Питання про мовну картину світу (далі МКС) не нове у лінгвістиці, її витoki треба шукати у філософській концепції картини світу Л. Вітгенштайна, за якою, картина світу – це модель дійсності, що складається із об'єктів, при цьому картина як структурований фрагмент повинна виявляти ізоморфізм з дійсністю. Опозиція «мова – світ» будується на основі поняття думки, «оскільки, щоб висловлювання було в змозі щось представляти, повинно бути дещо, що залишалось би незмінним і в мові, і в реальності» [6, 82], тобто думка постає логічною формою реальності. Розвиваючи концепцію висловлювання, Л. Вітгенштайн визначає її в категоріях логіки. Зв'язок світу з висловлюванням здійснюється через їхні смисли, звідси картина світу, за Вітгенштайном, – сукупність істинних смислів, оскільки світ описується тільки істинними висловлюваннями. М. Гайдеггер розвинув ідеї Вітгенштайна, визнаючи мову як форму, у якій людина відкриває себе у світі і світ відкриває в собі. М. Гайдеггер розглядає мову як спосіб сприйняття людиною світу (як «оселю буття») [7, 15]. У сучасних дослідженнях наведено твердження піддається сумніву, до того ж наголошено, що картина світу – феномен більш складний, аніж мовна картина світу, і пов'язаний не тільки з мовою і мисленням, а й культурно-історичними реаліями, змістовими модулями абстрактних понять і категорій мовної пам'яті.

Основи лінгвістичної теорії про способи відображення та інтерпретації світу закладено у працях В. фон Гумбольдта, О. Потебні, Е. Сепіра, Б. Уорфа та ін. Так, В. фон Гумбольдт висунув ідею, що кожна мова членує світ по-різному, категоризуючи його тільки їй притаманною системою думок і відчуттів,

об'єктивуючи багатоманітність способів мислення і відображення. У мові закодована історична (культурна) пам'ять як людства в цілому, так і кожного народу зокрема [8, 45]. Концепція В. фон Гумбольдта знайшла своє органічне продовження в теорії лінгвістичної відносності Сепіра-Уорфа, згідно з якою у носіїв різних мов наявні різні картини світу. Е. Сепір стверджував, що «ми членуємо природу у напрямку, який підказує наша рідна мова» [24, 174]. Категоризація явищ дійсності здійснюється свідомістю, мовною системою, яка зберігається у свідомості. Наведені міркування перегукуються з ідеями О. Потебні, висловленими в праці «Мова і думка» [23].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В українському мовознавстві спостерігаємо значне зацікавлення теоретичними аспектами понять 'картина світу', 'мовна картина світу' та їхньої репрезентації в деяких лінгвістичних науках. На особливу увагу заслуговують роботи А. Белової, Ж. Соколовської, Л. Лисиченко, В. Кононенка, В. Сімонок, О. Городецької, М. Кочергана, В. Манакіна, В. Жайворонка, С. Єрмоленко та ін.

Метою статті є розгляд змісту поняття 'мовна картина світу' та суміжних понять у контексті сучасних мовознавчих досліджень. Поставлена мета передбачає виконання таких завдань: визначити змістовий обсяг терміна 'мовна картина світу', виокремити основні компоненти аналізованого поняття, описати особливості його взаємодії в контексті суміжних наукових понять.

Виклад основного матеріалу. У сучасних лінгвістичних дослідженнях поняття 'картини світу' розглядають у взаємозв'язку з поняттями 'наукова картина світу', 'загальнонаукова картина світу', 'спеціальна картина світу', 'мовна картина світу', 'концептуальна картина світу'. У мовній картині світу виділяють два аспекти (загальний і конкретний). Зіставляючи картину світу з мовною картиною світу, на думку Ж. Соколовської, доречніше говорити про мовну модель.

Мовну картину світу дослідниця визначає як «сукупність уявлень людини про об'єктивну дійсність, глибинну основу», «смісловий каркас», на який накладається складна сітка мовних відношень [26, 88]. Власна концепція авторки щодо мовної картини світу і її структури будується на основі взаємозв'язку когнітивної та структурної лінгвістики. Специфіка мови як моделі світу полягає в розширеному розумінні дійсності, що включає не тільки фізичний світ, але й інтелектуальне, духовне, соціальне життя людини, а також цінності, створені людиною [26, 89].

Деякі мовознавці у структурі мовної картини світу виокремлюють 'домовну картину світу', 'концептуальну картину світу' і 'власне мовну картину світу'. Домовна картина світу постає як уявлення про світ, що не мають мовного вираження, але є джерелом для нього [18, 38]. Саме уявлення є базою для інтерпретації знань про світ і зумовлює різну сегментацію його одиниць. На нашу думку, надання окремого статусу поняттю 'домовна картина світу', поряд із поняттями 'мовна картина світу', 'концептуальна картина світу', не є безсумнівним з огляду на взаємозв'язок понять мови і мислення. Уявлення є елементом пізнання, але ж воно об'єктивується через мовні чи мовленнєві механізми, а не є самодостатньою структурою, як твердить авторка [18, 39]. Правильніше, очевидно, говорити про форми людської свідомості – мовну і немовну (вербальну і невербальну). Невербальні способи передачі інформації є наднаціональними. Що стосується мовної картини світу, то дослідниця згаданої концепції у її структуру «впускає» лише логічні категорії, відмовляючи психічним (переносачим їх у 'домовну картину світу', наголошуючи на їхньому різнорівневому статусі щодо поняття картини світу. Рівневою одиницею мовної картини світу вважають значення слова, «яке містить поняттєву основу й ускладнюється ознаками (значеннєвий ореол), пов'язаними у свідомості носіїв мови» [18, 41]. Концептуальна картина світу, репрезентована поняттєвою сферою, постає підґрунтям мовної картини, однак є універсальнішою щодо неї і спільною для народів з однаковим рівнем знань про світ.

Під МКС розуміють спосіб категоризації, членування, сегментації світу, яка відбувається переважно вербальними засобами природної мови. Інтерпретація МКС передбачає багатоплановість аналізу, який повинен враховувати концептуальний підхід, способи номінації мовного знака, систему найменувань у мові, її тезаурус (М. Шанський). Складність аналізу поняття МКС пояснюється об'ємністю, багатимірністю, що, зазвичай, не сприяє однозначності і вичерпності дослідження. Питання МКС певним чином корелюють з питаннями мовної свідомості. Осмислення проблеми мовної свідомості в контексті когнітологічного, культурологічного підходів визначає взаємовідношення між мовою, мовленням, мисленням у певному соціально-культурному просторі, який і формує мовну свідомість в образах, об'єктивованих мовними засобами [2, 18]. Мовна свідомість має багаторівневу структуру, поверхневу і глибинну (А. Вежбицька), що дозволяє говорити про внутрішній (лінгвістичний) та зовнішній

(когнітологічний) вияви мовної свідомості. Із цим постулатом перегукується твердження З. Попової та І. Стерніна, які виокремлюють три види свідомості, – когнітивну, мовну, комунікативну; мовна свідомість є складовою частиною комунікативної свідомості, яку розглядають як інтегральний компонент когнітивної свідомості нації [22, 28–29]. У сучасній лінгвокультурологічній парадигмі виділяють загальнолюдську свідомість та етнічну свідомість [9, 25; 3, 73], які корелюють, з одного боку, із універсальною логіко-поняттєвою базою людини, з певною сукупністю ментальних універсалій (І. Голубовська), а з іншого – з міжетнічним середовищем, якому властиве перекодування, тобто зміна єдиного для всіх етносів розумового коду на вербальний у межах конкретної мови.

В. Сімонок зазначає, що елементами МКС є семантичні поля, а концептуальної – поняття і надпоняття, які є «константами свідомості» [25, 281]. Межі мовної та концептуальної картини світу в лінгвістичному плані визначаються у площині: поняття – значення слова, в інформативному ж плані межі концептуальної картини світу можуть збігатися при накладанні одна на одну і є спільними, слугуючи основою універсальних поняттєвих полів, однакових для всіх мов. Інформація, що перебуває за межами концептуальної картини світу, передається в різних мовах по-різному, виявляючи в такий спосіб національну специфіку, оскільки універсальні, загальні закони людського мислення не заперечують, а навпаки, підтверджують існування конкретних етнічних мовних картин світу, специфіку сприймання кожним народом навколишнього світу й відображення цього сприймання в певних комплексах понять у відповідних психолінгвальних діях [14, 76].

Іноді спостерігається нерозрізнення мовної картини світу і картини світу загалом. В. Жайворонок, даючи визначення картини світу «як складової системи фонетичних явищ, лексико-семантичних і граматичних значень, а також стилістичних характеристик», що «відбиває відносно об'єктивний стан речей довкілля і внутрішнього світу людини» [12, 26], акцентує на власне лінгвістичних категоріях, що формують і концептуалізують мовну картину світу, а не картину світу, оскільки остання є значно ширшим поняттям і включає в себе мовну картину світу, концептуальну та ін.

Деякі дослідники розглядають картину світу як концептосферу певної мови, розуміючи її як інформаційну базу, у якій вичленовуються концепти, що існують у вигляді розумових картинок, схем, понять, фреймів, сценаріїв, гештальтів, абстрактних сутностей, що узагальнюють різноманітні ознаки зовнішнього світу. Як відомо, термін 'концептосфера' був уведений Д. Лихачовим. Концептосфера, за визначенням Д. Лихачова, – це сукупність концептів нації, вона утворена всіма потенційними носіями концептів мови. Чим багатша культура націй, її фольклор, література, наука, образотворче мистецтво, історичний досвід, релігія, тим багатша концептосфера народу [19, 281]. Із концептосферою тісно пов'язане поняття *менталітету*. Концептосфера – це сфера знань народу, її складники формуються на основі

пізнавальної діяльності. Менталітет – специфічний спосіб сприйняття й розуміння дійсності, обумовлений сукупністю стереотипів свідомості. Відповідно національний менталітет – це національний спосіб сприйняття й розуміння дійсності, детермінований сукупністю когнітивних стереотипів націй. Менталітет і концептосфера взаємодіють між собою. Концептосфера зберігається у свідомості націй, а менталітет виявляється через характер, вчинки, комунікацію людей. Він формується під впливом природних умов, економічного, політичного життя, контактів із сусідніми народами та ін.

Мовні картини світу є об'єктом різноаспектних досліджень у когнітивістиці, культурології, лінгвістиці, філософії, і цим пояснюється складність її трактування. Не сприяє визначеності й відсутність поняттєвої базової одиниці, яка б обслуговувала мовну картину світу. Мовознавці послуговуються як базовим утворенням концептом, поняттям, значенням слова, фреймом, прототипом та ін., намагаючись довести доцільність одного з них для певного виду мовних картин чи комплексно використовувати кілька поняттєвих одиниць при дослідженні мовної картини світу. Доцільність таких підходів у лінгвістиці є сумнівною, хоча в окремих випадках допустимою, особливо коли йдеться про комплексне, різноаспектне дослідження.

Мовна картина світу є інтерпретацією дійсності на основі індивідуального і колективного досвіду, а також одиниць номінації і особливостей їхнього функціонування [17, 49]. У МКС домінують антропоцентричність і етноцентричність; антропоцентричність характеризується більшою мінливістю, ніж етноцентричність. Деякі дослідники розглядають етносферу в концептуальній картині світу, яка протиставляється МКС [4, 20]. А. Белова обстоює погляд про концептуальну картину світу (ККС), яка об'єктивується за допомогою мовної свідомості, при цьому свідомість існує завдяки загальнолюдській здатності до концептуалізації. Наведене автором твердження певним чином дисонує з належністю етносфери до ККС, очевидно, етносфера вербалізується в національній мовній картині світу. ККС категоризує світ і концептуалізує знання як в об'єктивному вимірі (ландшафт, клімат, історія), так і в суб'єктивному (мотиви, причини, інтенції) [4, 20]. Це твердження вдало конкретизує В. Жайворонко: «Тим самим концептуальна картина світу – це не лише система понять про сукупність реалій довкілля, але й система смислів, що втілюються в ці реалії через слово-знак, слово-концепт» [13, 52].

Для ККС та МКС характерні певні співвідношення. Г. Брутян вказує на такі з них: а) основний зміст МКС повністю покриває увесь зміст ККС; б) за межами ККС залишаються периферійні ділянки, які виступають як носії додаткової інформації про світ; в) інформація ККС і тієї частини МКС, яка збігається з ККС, є інваріантною, незалежною від того, якою мовою вона висловлена; інформація, що збігається на периферійних ділянках МКС, що зали-

шається за межами ККС, варіюється від мови до мови; г) чим більше відрізняються мови за своїми семантичними, синтаксичними та іншими характеристиками, тим вищий ступінь варіації додаткової інформації МКС [5, 92]. Наведені універсальні та характерологічні ознаки аналізованих картин світу в цілому узагальнено відображають стан дослідження цієї проблеми в сучасному мовознавстві, однак залишається не з'ясованим до кінця питання про співвідношення (домінування) універсальних поняттєвих категорій (І. Голубовська) і національно-специфічних категорій у тій чи іншій мові (рівень пропорцій). Зрозуміло, що і МКС і ККС постає потенційно безмежним утворенням, тому природним є виділення і дослідження видових похідних понять і окремих фрагментів мовної картини світу – наукової картини світу, поетичної картини світу, публіцистичної картини світу, міфологічної картини світу та ін. У межах виокремлених картин світу вивчаються окремі фрагменти.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Проведений аналіз теоретичних питань МКС, ККС дає змогу зробити деякі узагальнення, простежити тенденції в сучасному мовознавстві щодо окресленої проблеми: у тріаді КС – ККС – МКС існують відношення, що репрезентуються в категоріях глобальне – універсальне – характерологічне з домінантою глобального та універсального. У цій тріаді для мовознавства визначальною є МКС як відображення мовними засобами образу (картини) навколишнього світу, як модель узагальнених знань, які категоризують (концептуалізують) уявлення, експліковані мовою [20, 44], про соціальні, культурні, психологічні, духовні особливості етносу, його традиції. Сегменти МКС залежать від функціональної сфери номінативних одиниць і корегуються завданнями дослідників, що дозволяє говорити про значну кількість її складників (релігійна, фольклорна, наукова з її різновидами тощо). МКС передусім цікавлять знання, об'єктивовані у мовних знаках (словах, словосполученнях), що зафіксовані у структурі енциклопедичних, тлумачних словників, дискурсах різних типів, ситуативному мовленні [26, 87]. У цій тріаді саме МКС «відповідальна» за ментальний вияв її носіїв, унікальні і етноцентричні, духовні надбання окремого етносу і відображає цю багатоаспектну палітру навколишнього світу, вносячи в нього «свою» специфіку в об'єктивно існуючу картину світу.

Натомість ККС репрезентує універсальний, узагальнений поняттєвий базис людства (І. Голубовська), що відображає передусім мисленнєві механізми, які спільні для індивідів і не залежать від мови її носіїв. Для ККС важливі не так знання, як гносеологічні особливості категоризації цих знань. Рівень системності і впорядкованості ККС є вищий, ніж МКС, і відзначається сталістю й консервативністю. Перспективи подальших досліджень вбачаємо у вивченні співвідношень поняттєвих універсальних та національних категорій у певній мові (мовах).

ЛІТЕРАТУРА

1. Апресян Ю. Д. Образ человека по данным языка: попытка системного описания / Ю. Д. Апресян // Вопросы языкознания. – 1995. – № 1. – С. 37–67.
2. Белова А. Д. Языковые картины мира в рамках когнитивно-дискурсивной парадигмы / А. Д. Белова // Культура народов Причёрноморья. – 2002. – № 29. – С. 17–23.
3. Берестнев Г. И. Самосознание личности в аспекте языка / Г. И. Берестнев // Вопросы языкознания. – 2001. – № 1. – С. 60–84.
4. Белова А. Д. Вербальне відображення концептосфери етносу : сучасний стан вивчення проблеми / А. Д. Белова // Мовні і концептуальні картини світу – К., 2001. – № 5. – С. 15–22.
5. Брутян Г. А. Язык и картина мира / Г. А. Брутян // Философские науки. – 1973. – № 1. – С. 84–97.
6. Витгенштейн Л. Философские исследования / [пер. с нем. С. А. Крылова] / Людвиг Витгенштейн // Новое в зарубежной лингвистике. – М. : Прогресс, 1985. – Вып. XVI. – С. 79–129.
7. Гайдеггер Мартин. Дорогою до мови / [пер. з нім. В. Кам'янець] / Мартин Гайдеггер. – Львів : Літопис, 2007. – 232 с.
8. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию / Вильгельм фон Гумбольдт. – М. : Прогресс, 1985. – 450 с.
9. Демьянков В. З. Когнитивная лингвистика как разновидность интерпретирующего подхода / В. З. Демьянков // Вопросы языкознания. – 1994. – № 4. – С. 17–31.
10. Жаботинская С. А. Когнитивная лингвистика : принципы концептуального моделирования / С. А. Жаботинская // Лингвістичні студії. – Черкаси, 1997. – С. 3–11.
11. Жаботинская С. А. Концептуальный анализ : типы фреймов / С. А. Жаботинская // Вісник Черкаського ун-ту. Серія "Філологічні науки". – Черкаси. – 1999. – Вип. 11. – С. 12–25.
12. Жайворонок В. В. Мова і духовний розвиток народу / В. В. Жайворонок // Мовознавство. – 1999. – № 3. – С. 22–30.
13. Жайворонок В. В. Проблема концептуальної картини світу та мовного її відображення / В. В. Жайворонок // Культура народов Причёрноморья. – 2002. – № 32. – С. 51–53.
14. Карасик В. И. Лингвокультурный концепт как единица исследования / В. И. Карасик, Г. Г. Слышкин // Методологические проблемы когнитивной лингвистики : [сб. науч. тр. / под ред. И. А. Стернина]. – Воронеж, 2001. – С. 75–80.
15. Кочерган М. П. Зіставна лексична семантика : проблеми і методи дослідження / М. П. Кочерган // Мовознавство. – 1996. – № 2–3. – С. 3–11.
16. Кочерган М. П. Контрастивна семантика на порозі нового тисячоліття / М. П. Кочерган // Проблеми зіставної семантики : [зб. наук. статей]. – К., 2001. – Вип. 5. – С. 3–8.
17. Кубрякова Е. С. Части речи с когнитивной точки зрения / Е. С. Кубрякова. – М. : РАН, 1997. – 331 с.
18. Лисиченко Л. А. Структура мовної картини світу / Л. А. Лисиченко // Мовознавство. – 2004. – № 5–6. – С. 36–41.
19. Лихачёв Д. С. Концептосфера русского языка / Д. С. Лихачёв // Русская словесность. От теории словесности к структуре текста. Антология / [под ред. проф. В. П. Нерознака]. – М. : Academia, 1997. – С. 280–287.
20. Манакин В. Н. Сопоставительная лексикология / В. Н. Манакин. – К. : Знання, 2004. – 326 с.
21. Петрова Л. А. Языковая картина мира в русле теоретических изысканий / Л. А. Петрова // Культура народов Причёрноморья. – 2005. – № 69. – С. 19–23.
22. Попова З. Д. Язык и национальная картина мира / З. Д. Попова, И. А. Стернин. – Воронеж : Истоки, 2002. – 60 с.
23. Потебня А. А. Собрание трудов. Мысль и язык / А. А. Потебня. – М. : Лабиринт, 1999. – 300 с.
24. Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии / Эдвард Сепир. – М. : Прогресс, 2002. – 656 с.
25. Сімонок В. Мовна і концептуальна картини світу / Валентина Сімонок // Семантика мови і тексту : [матеріали ІХ міжнародної науково-практичної конференції]. – Івано-Франківськ, 2006. – С. 279–282.
26. Соколовська Ж. П. Картина світу та ієрархія сем / Ж. П. Соколовська // Мовознавство. – 2002. – № 6. – С. 87–91.
27. Щєбликіна Т. Концепція взаємозв'язку національної концептосфери тамовної картини світу / Таміла Щєбликіна // Семантика мови і тексту : [матеріали ІХ міжнародної науково-практичної конференції]. – Івано-Франківськ, 2006. – С. 293–295.